

УДК 94(477.63) «1783/1790» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-049

«Запорозькі клопоти» князя Г. Потьомкіна-Таврійського у світлі документів його похідної канцелярії (1783 – 1790 рр.)

В.І. Мільчев

*Запорізький національний університет,
vladmilchev@ukr.net*

Ключевые слова:

запорожці, князь Г. Потьомкін-Таврійський, Чорноморське козацьке військо.

У статті проаналізовано комплекс дій знаного високопосадовця уряду російської імператриці Катерини II – князя Григорія Потьомкіна-Таврійського – з відновлення військової організації козаків ліквідованого Війська Запорозького Низового. Джерельну основу статті склали матеріали федеральних і державних архівів Російської Федерації. Значна частина використаних джерел, із зібрань зарубіжної україніки, вперше вводиться до наукового обігу. Метою дослідження стало визначення причин прагнення Г. Потьомкіним, який об'єднував адміністративні посади правителя ново приєднаного Півдня, керівника військового відомства та гетьмана козацьких військ імперії, заснувати Чорноморське козацьке військо з колишніх запорожців. У тексті статті з'ясовується стан наукової розробки проблеми та репрезентативність джерельної бази, використаної сучасними українськими та російськими науковцями. У додатках до статті, автор-упорядник публікує 15 документів із зібрань Російського державного військово-історичного архіву та Російського державного архіву давніх актів, віднайдені в результаті власної архівної евристики.

Zaporozhian anxieties of prince G. Potiomkin-Tavrisheski in the documents of his «Campaign Chancellery» (1783 – 1790)

V. Milchev

Zaporizhzhia National University

Key words:

Zaporozhians, prince G. Potiomkin-Tavrisheski, Black Sea Cossack Host.

The article analyzes the actions of Prince Grigory Potemkin-Tavrisheski, a high-ranking official in the court of Russian Empress Catherine II, on the restoration of the military organization of the eliminated Cossacks Zaporozhian Host. The source base of the article includes materials from federal and state archives of the Russian Federation. Considerable part of the sources from foreign Ukrainica collections are introduced into scientific circulation for the first time. The study aims to determine the preconditions and reasons of creating the Black Sea Cossack Host from the former Zaporozhians cossacks by Prince Potemkin-Tavrisheski, who combined the administrative posts of the ruler of the recently annexed South, the head of the military department, and Hetman of the Cossack hosts of the Russian Empire. The article clarifies the state of the scientific development of the problem and the representativeness of the source base used by modern Ukrainian and Russian scholars. The appendix includes 15 documents from the Russian State Military Historical Archives and the Russian State Archive of Ancient Acts collected by the author during his own archival heuristics.

Історія Південної України після 1775 р., коли було ліквідовано Запорізьку Січ, є своєрідним вододілом у вітчизняній історії Нового часу. З певними обумовленнями саме цю дату можна вважати кінцем її козацької доби. З «певними» тому, що скасування Війська Запорозького Низового (далі – ВЗН) та навіть остаточний демонтаж полково-со-

тенного устрою на території колишньої Гетьманщини (1782) не можуть вважатися формальними фінальними подіями, після яких козащина повністю іде із життя українського етносоціуму. Цей процес розтягнувся у часі ще майже на століття. Одним із проміжних пунктів його можна назвати масове переселення чорноморців (колишніх

запорожців) на Кубань у 1792 р. Сімнадцять років часу між 1775-м і 1792-м роками були наповнені великою кількістю подій у житті козаків та їх родин, головною із яких стало відродження їхнього Війська (нехай і під зміненою назвою) у 1787 р. Можновладці Російської імперії, які свого часу вирішили долю Січі, досить швидко досягнули негативні наслідки цього діяння для обороноспроможності краю та спробували «виправити» ситуацію. Найбільше відзначився на цьому поприщі Григорій Олександрович Потьомкіна (1739 – 1791), якого слід вважати однією із найвпливовіших фігур екатерининської епохи. Залишаючи осторонь весь комплекс його діяльності з імперської колонізації Північного Причорномор'я, ми б хотіли зупинитися на прагматичному опікуванні ним «запорозьким питанням», а саме – намаганнях князя схилити на службу якомога більшу кількість козаків та зорганізувати із них військо.

Ця проблема неодноразово опинялася у фокусі дослідницької уваги вчених – фахівців з козацької тематики. Оскільки обмежений обсяг публікації не дозволяє нам в повному обсязі проаналізувати здобуток всіх вчених, які вивчали заявлену тему, ми зосередимося на тих, хто студіював її у новітній час, тобто наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Значимо на кілька найбільш значущих робіт в яких були висловлені судження про причини опікування Г. Потьомкіна долею колишніх запорожців і його роль у відродженні їх військової організації. Їх поява пов'язана із засвоєнням проблеми сучасними українськими та російськими істориками. Якщо вести розмову про здобутки вітчизняної історіографії, то серед піонерів цього напрямку після здобуття Україною незалежності слід виділити когорту одеських і запорізьких істориків.

Зокрема, у працях одеситів А.Д. Бачинського [1, с.9-14, 18-24], І.В. Сапожнікова [2, с. 26-30, 36-41] та О.А. Бачинської [3, с.307-320], які побачили світ у 1990-х – 2000-х роках, «запорозький» вектор діяльності князя Потьомкіна досліджувався у контексті історії козацтва на півдні України у постсічовий період (із особливою увагою на сюжетах, пов'язаних із задунайською та чорноморською гілками). Усі зазначені автори наголошували на визначальному «факторі Потьомкіна», завдяки якому змогла відбутися фактична реабілітація запорожців та інституалізація Чорноморського козацького війська. Подібні висновки стали можливими завдяки опрацюванню представницької кількості першоджерел – від фондів Державного архіву Одеської області до зібрань центральних архівосховищ РФ.

Синхронним у часі, із вище зазначеними, було дослідження запорізького (нині едмонтонського)

історика Р.І. Шияна, який розглянув проблеми, пов'язані з особливостями імперської політики по відношенню до населення колишніх Запорозьких Вольностей, реакцією січовиків на нові порядки та роллю Г. Потьомкіна у процесі легітимації козацького стану в регіоні [4, с.5-25]. Логічним продовженням цих студій стала серія розвідок ще одного представника наукової школи професора Анатолія Васильовича Бойка (1960 – 2010) з дослідження історії Південної України та запорозького козацтва – В.І. Мільчева, в яких головний наголос робився на питаннях інкорпорації колишніх січовиків (як звичайних козаків, так і старшин) до соціальної моделі Російської імперії у період між двома російсько-турецькими війнами часів царювання Катерини II [5, с.96-100; 6, с.88-92; 7, с.147-151]. Слід також відзначити розвідку молодого запорізького дослідника П.А. Бойка, присвячену т. зв. «Перепису Текелі» 1776 р., здійсненому на теренах інкорпорованих імперією Вольностей на вимогу Г. Потьомкіна. Він показав вплив процесу фіскального обліку колишніх запорожців на їх соціальну мобільність [8, с.74-79]. Характерною рисою всіх зазначених робіт запорізьких істориків є актуалізація документів випродукованих центральними адміністративними установами та канцелярями можновладців Російської імперії екатерининської доби, які нині зберігаються в російському державному військово-історичному архіві (РГВИА), Російському державному архіві давніх актів (РГАДА) та Архіві зовнішньої політики Російської імперії МЗС РФ (АВПРИ).

У сучасній російській історіографії заявлена тема розглядається в контексті двох напрямків: еволюції внутрішньої політики Російської імперії за правління Катерини II, а також в контексті управлінської діяльності на Півдні Г. Потьомкіна. У контексті запорозької/чорноморської проблематики не буде перебільшенням сказати, що передумови і причини ліквідації ВЗН (1775) розглядаються однобоко. Так, дослідниця О.І. Єлісеєва навішує на запорожців ярлики, безапеляційно вказуючи на їх нездатність «жити мирною працею» та ін. [9, с.163]. Інша дослідниця – Н.Ю. Болотіна – вказала на «зайве» існування Січі в зв'язку зі зміцненням позицій Росії на Півдні [10, с.43]. Кандидатська дисертація А.В. Кондрики також не розкрила складності і внутрішньої різноманітності заявленої теми. Її автор пішов шляхом «популяризації»: замість дослідження механізмів взаємодії ВЗН (а після ліквідації Січі – запорозької громади, що осталася на попередніх місцях мешкання) з вищою російською

адміністрацією, він «потонув» в компаративістиці, порівнюючи ВЗН з кочовими державами Євразії доби середньовіччя та ін. [11, с.14].

Таким чином, як це не парадоксально, ми можемо констатувати, що на сучасному етапі вітчизняні історики значно випереджають своїх російських колег у історіографічному засвоєнні досліджуваної проблеми, і за обсягами інформації, видобутої із неопублікованих першоджерел, і за широтою поглядів на сутність проблеми.

Переходячи до основної частини даної статті, ми маємо нагадати читачеві, що ліквідація Запорозької Січі у червні 1775 р. спричинила масовий відтік козаків (насамперед, неодружених січовиків) на територію османської імперії. Однак, відсутність у них єдиного центру та чітко структурованої військової організації, впродовж перших 8-10 років після ліквідації Січі, викликали в багатьох із них скептичне ставлення до подальшого перебування під султанською владою. Все це, значною мірою, сприяло розігруванню «запорозької карти» росіянами. Повернення запорожців з турецьких володінь дозволило б російському урядові не тільки взяти їх під контроль, але й збільшити в південноукраїнському регіоні кількість іррегулярних військових з'єднань, в яких відчувалася гостра потреба, з огляду на можливу війну з Туреччиною, неминучість якої стала абсолютно зрозумілою після анексії Кримського ханства у травні 1783 р. Очолити та втілювати реалізацію колективних прагнень імперських еліт судилося вже згаданому Г. Потьомкіну.

1 липня 1783 р. російський уряд, від імені президента Військової колегії Г. Потьомкіна, оголосив колишнім запорожцям про намір відтворити їх Військо [12, арк. 1]. На чолі відроджуваного війська було поставлено нобілітованих запорозьких старшин Захара Чепігу та Сидіра Білого. Згідно з наказом, вони мали для початку зібрати 500 козаків-кавалеристів і таку ж точно кількість морської піхоти. Показовим моментом було те, що від самого початку свого заснування, козацьке військо з колишніх запорожців знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні та під особистим наглядом Г. Потьомкіна. Ці відносини особистого патронажу/підлеглості, які значно коригували процеси відродження та функціонування військової організації колишніх запорожців, були чинними аж до самої смерті Г. Потьомкіна (жовтень 1791 р.) [12, арк. 3].

Колишні січовики спочатку жваво відреагували на такий почин уряду – на кінець жовтня 1783 р. до «запорозької команди» записалося близько вісімсот осіб. Однак, вже невдовзі, відтворення

Війська на практиці ускладнилося тим, що багато із колишніх січовиків не мали зброї, коней та одягу, необхідних для несення служби. Уряд же, здебільшого, вдовольнявся деклараціями, на практиці не поспішаючи із вирішенням питання про сплату цим запорожцям жалування, не кажучи вже про відведення їм земель для оселення. До цього додалась й протидія місцевої адміністрації та поміщиків, які будь-якою ціною намагалися втримати на місцях колишніх січовиків, більшість з яких на той час вже були вписані по ревізії міщанами, державними та поміщицькими селянами. Відлякувало запорожців і те, що військову службу вони мали відбувати, фактично, на рекрутських умовах. Через подібні негаразди майже третина козаків не змогли нести службу у створених загонах. Уже через рік, у листопаді 1784 р., у команді С.Білого перебувало лише 30 кінних і 253 піших козаків [12, арк. 10-11].

Розвиток подій прискорився влітку 1787 р., під час подорожі імператриці Катерини II південним краєм, коли в адміністративному центрі Новоросійської губернії – місті Кременчук, за сприяння Г. Потьомкіна, відбулася аудієнція колишніх запорозьких старшин у монархині. Вони піднесли цариці прохання про відновлення козацького війська з колишніх запорожців. Звичайно ж, що мова не йшла про реставрацію колишніх січових порядків. Планувалося, що устрій нового війська копіюватиме устрій Війська Донського [4, с.22].

Зрештою, активізувати процес формування російським урядом війська з колишніх запорожців зміг лише початок нової війни з турками у 1787 р. Зацікавлений у підсиленні військового потенціалу держави, російський уряд погодився на виклик на козацьку службу всіх колишніх запорожців: своїми розпорядженнями від 20 серпня та 12 жовтня 1787 р. князь Потьомкін проголосив прийом на службу не тільки січовиків, але й всіх особисто вільних мешканців Південної України. При цьому, назви, якими йменувалося новостворене козацьке військо по перших часах були досить різноманітними – «Войско верных казаков», «Кош верного войска Запорожского», «Верное Запорожское войско» та ін. Включення до назви слова «вірні», мало провести чітку градацію між цим козацьким з'єднанням та «невірними» (тобто турецькими) запорожцями. Лише з кінця 1788 р. переважаючими формами стають – «черноморские казаки» та «Черноморское казачье войско» [13, арк. 1; 14, арк.1].

Призов колишніх запорозьких козаків на російську військову службу дозволяв урядові

успішно розрішити низку гострих нагальних проблем: сконцентрувати значну частину колишніх січовиків у рамках нової військової організації, що полегшило б нагляд та контроль над цим «непевним» (для імперії) елементом; значно збільшити кількість іррегулярних військ, які були по справжньому незамінними в умовах війни в степу; підвищити популярність уряду серед населення південноукраїнського регіону, більшість якого мала пряме відношення до ліквідованого ВЗН.

На початку російсько-турецької війни усіх козаків, які записалися на службу, було розподілене на кінну й пішу команди. Піші козаки несли службу здебільшого на гребній флотилії й при гарматах (каноніри). До кінця 1787 р. у «вільній запорозькій команді» числилося 600 козаків. Статус Війська ці команди отримали наприкінці 1787 – на початку 1788 р. («Військо вірних козаків») [15, с.6].

Надалі чисельність Війська почала збільшуватися: у лютому 1788 р. – 732; наприкінці березня – 1343; у травні – 1812 [16, арк.2,11,13]. Станом на червень 1788 р. у Війську вже значилося 2077 нижніх чинів: 1973 рядових козака та 104 каноніра, та 62 старшини: 1 військовий отаман, 1 військовий осавул, 5 полковників, 5 осавулів, 5 хорунжих, 6 полкових старшин, 38 курінних й один артилерійський отамани. При цьому більшість козаків несли службу на гребній флотилії й при артилерії, а в складі кінної команди налічувалося лише трохи більше 200 козаків [16, арк.4].

Влітку 1789 р. впроваджується поділ війська на п'ятисотенні полки. Згідно відомостей наданих князеві Таврійському, першими командирами Війська стали військовий (кошовий) отаман, полковник Сидір Білий, який очолював пішу команду, секунд-майор Захар Чепіга (командир кінної команди) та військовий суддя Антін Головатий, який очолив гребну флотилію [17, арк.3].

Проголошений Потьомкіним дозвіл приймати в козаки Війська не тільки колишніх запорожців, але й усіх «вільних людей» не тільки спричинили зміну його соціальних основ але й збільшили кількість особового складу. Якщо у січні 1790 р. чисельність кінної команди складала 1205 козаків, то вже до жовтня того ж року вона збільшилася до 2710 [18, арк. 16]. Чисельність пішої команди була значно більшою та вже в травні 1790 р. становила 5229 чоловік [19, арк.36].

Показово, що аж до 1791 р. адміністрування Війська з боку російського уряду відбувалося без системи, за необхідністю: законодавчо невизначеними залишалися засади підпорядкування Війська котрійсь із державних центральних установ імперії, відсутніми були штати, чіткий розпис

владних повноважень військової старшини й т.п. Причинами такого стану речей став не тільки воєнний час із його загальною невизначеністю, але й велика концентрація влади в руках головного патрона Війська – князя Потьомкіна-Таврійського, який поєднував у своїй особі такі іпостасі державного діяча, як правитель Катеринославського намісництва, президент (віце-) Військової колегії та ін. Остання обставина визначала той факт, що переважна кількість управлінських рішень стосовно чорноморців приймалася або ним особисто, або ж рештою військового (рідше цивільного) російського командування в регіоні, на підставі його первинних розпоряджень (зазвичай, у формі славнозвісних ордерів) [20; 21].

Слід зауважити, що впродовж самої війни командування Чорноморського козацького війська за підтримки свого патрона кілька разів розпочинало перемовини з російським урядом про надання Війську земель під оселення та господарювання. При цьому земельні апетити чорноморців зростали прямо пропорційно їх успішній участі у війні – за добру службу можна було сподіватися на добру винагороду: вже у серпні 1789 р. козаки просили для поселення не тільки Тамань, але й усю материкову Таврію [15, с.132]. Звісно ж, що з огляду на стрімку державну та поміщицьку колонізацію згаданих земель, чорноморцям було даремно сподіватися на їх пожалування. Тому князь Потьомкін-Таврійський (на той час уже гетьман усіх козацьких військ імперії), своїм ордером від 19 квітня 1790 р. призначив чорноморцям під поселення землі у щойно відвойованому у турків Очаківському степу (Єдисані), між ріками Бугом і Дністром. Впродовж 1790 – 1792 рр. на відведених землях оселилося 1759 родин чорноморських козаків (5068 чоловіків та 4414 жінок) [23, с.45].

Місце Чорноморського козацького війська в системі адміністративної влади Російської імперії на самому початку 1790-х рр. було визначено наступним чином: перебуваючи у повній волі самодержавних монархів, з огляду на воєнний час, у всіх своїх справах Військо було підпорядковане Військовій колегії. Проміжною ланкою між Колегією та Військом був гетьман козацьких військ імперії у особі Г. Потьомкіна, який був і головним патроном чорноморців. Оскільки цю посаду Потьомкін суміщав із посадою керівника Військовою колегією, а російська монархиня – імператриця Катерина II, цілковито покладалася на нього у справі управління Південним регіоном держави, то реальне управління Чорноморським військом було зосереджено саме у руках цього можновладця [24, с.365-366].

Адміністративна влада в самому Чорноморському війську була зосереджена в руках військового (кошового) отамана та військової старшини, які призначалися безпосередньо Г. Потьомкіним. Військовою адміністрацією – Кошем (розміщувався у Слободзеї) – згідно дозволу гетьмана було створено органи місцевої адміністрації у вигляді традиційних запорозьких паланок. Паланкова старшина здійснювала управління населенням курінних селищ, розташованих на підвідомчій території [25, с.315].

Щойно розпочавшись, козацька колонізація Очаківського степу, після смерті князя Потьомкіна-Таврійського наприкінці 1791 р., опинилася у досить скрутному становищі – юридично вона до цього базувалася виключно на розпорядженнях (ордерах) цього «напівдержавного володаря», які не піддавалися жодному сумніву за його життя, але ж не мали жодної юридичної сили після його смерті. Зрештою, саме ця невизначеність стала причиною того, що чорноморцям не залишилось іншого виходу, як переселятись на Кубань. Але це вже зовсім інший та осібний сюжет історії колишніх запорожців.

Як можна було переконатися із викладеного вище матеріалу, саме всесильному фавориту російської імператриці – князеві Г. Потьомкіну – належала вирішальна роль і у відновленні військової організації колишніх запорожців, і у облаштуванні козаків Чорноморського війська та їх родин. Звісно ж, що ці «клопоти» були зумовлені не стільки сентиментами формального колишнього козака Куцівського куреня Грицька Нечоси до своїх братчиків, скільки комплексом внутрішньо- та зовнішньо-політичних потреб та обставин, у яких опинилася Російська імперія напередодні чергової війни із турками.

Маємо також зауважити, що попри сталу та представницьку традицію дослідження ранньої історії (та передісторії) Чорноморського козацького війська, слабкий рівень вивченості джерельної бази за темою все ще залишає широкий коридор можливостей для нових відкриттів. Особливо мірою це стосується фондів, продуцентом яких був сам Г. Потьомкін та його похідна канцелярія, що починаючи з другої половини 1770-х і аж до смерті князя в 1791 р. займалася документальним оформленням управлінських рішень цього російського можновладця стосовно ново приєднаних територій Південної України.

Внаслідок різноманітних пертурбацій документи згаданої канцелярії нині представлені у кількох архівних установах. Основна її частина компактно зберігається у Російському держав-

ному військово-історичному архіві (РГВИА) та зосереджена у межах фонду № 52 – «Дела князя Потёмкина-Таврического. (3574 ед. хр.)». Документальні джерела в ній представлені: службово-звітною документацією, яка надходила до Г. Потьомкіна від військового та цивільного командування на землях колишнього Запорожжя (1775 – 1791 рр.) та яка відбиває намагання російського уряду інтегрувати січовиків до імперської соціальної моделі: рапорти, пропозиції, донесення, відомості. Представницька кількість джерел з соціальної історії запорозького козацтва пост-січової доби у фонді Г. Потьомкіна є прямим свідком того впливу, який мав цей політичний діяч на різні боки життя цієї козацької громади. Евристичні пошуки, проведені нами з цими матеріалами, засвідчили той факт, що найбільшою інформативністю, за темою дослідження, вирізняється справа № 304 (у двох частинах) [12; 26]. З неї нами для публікації було відібрано одинадцять документів (див. №№ 1-4, 9-15), тексти яких найбільш повно розкривають характер діяльності Г. Потьомкіна та його довірених осіб з повернення на батьківщину турецьких запорожців-«буткалів», формування із них та тих, хто залишився на батьківщині війська «вірних козаків» й ін.

Значно скромніше, ніж у випадку із РГВИА, документи похідної канцелярії Г. Потьомкіна представлені у зібраннях Російського державного архіву давніх актів (РГАДА), що є найбільшим архівосховищем на території колишнього СРСР (Російської імперії), який зберігає документальні комплекси, що утворилися у середньовіччі та ранньомодерні часи. Вони розкидані по справах кількох фондів – головним чином у фондах №№ 15, 16, 20 та 23. Перший із зазначених фондів – т. зв. «Розряд» № 15 – «Дипломатический отдел. (1594 – 1902 (Коп. с 1235 г.)). 1053 ед. хр.», являє собою документальний комплекс, сформований із документів Посольського приказу, КІС, імператорських канцелярій та службових архівів державних діячів [27]. У межах справи № 185 нами було виявлено та підготовлено до публікації чотири документи (див. №№ 5-8). Всі вони відносяться до початку 1786 р. та закарбували в собі прикордонні суперечки між російськими та турецькими урядовцями внаслідок гайдамацьких нападів буткалів.

Здійснена у рамках даної розвідки археографічна публікація комплексу документів із фондів двох російських архівних установ – РГВИА та РГАДА – сприятиме заповненню лакун у знаннях про історію запорожців у перші роки після ліквідації Січі та початковий період історії чорноморського козацтва.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1783 р., серпень. – Рапорт капітана Р. Строчинського кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про бажання двох чиновників Новоросійської губернської канцелярії, з числа колишньої запорозької старшини, знов заступити у козацьку службу

Его светлости
высокопревосходителному господину генерал аншефу
астраханскому саратовскому и екатеринославскому
генерал губернатору и разных ординов ковалеру князь
Григорью Александровичу Потемкину
Полковника и от армии капитана Строчинского

Рапорт.

При исполнении возложенной на меня от вашей светлости о вызове желающих продолжать козачую службу из прежде служивших в бывшем запорожском войске должности, имею сведение что из числа таковых служащей в штате новороссийской губернской канцелярии прежде бывшей полковой старшина, нынешней регистратор Тимофей Комаров, да и другой того ж штата и чина Иван Ермачевской желают продолжать службу в числе вышеписанных охотников, но по притчине обязанности должностями, явки своей где следует учинить не могут; о чем вашей светлости представляю, и как оне по знанию моему к продолжению воинской службы гораздо способны, а особливо при сем случае, необходимо надобны, то о выключке их из той губернской канцелярии, покорнейше прошу куды следует о предложении

Полковник и от армии капитан Роман Страцинский

Ч . . Августа 1783 года.

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 2.

№ 2

1784 р., березня 1. – Рапорт бригадира І. Синельникова кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про бажання двохсот запорожців, які мешкали у Очаківському степу, повернутися у російське підданство

Его светлости
высокопревосходителному господину генерал аншефу
государственной военной коллегии вице президенту
Екатеринославскому Астраханскому и Саратовскому
генерал губернатору и разных ординов ковалеру князь
Григорью Александровичу Потемкину.

Рапорт!

26го числа протекшаго февраля месяца каково препроводил я к вашей светлости донесение мое, о раскаявшихся в своих преступлениях и желающих заслужить оные своей службою бежавших из России и живших на очаковской стороне запорожцов, до дву сот человек, с онаго подношу при сем точную копию, и хотя тем моим репортом доносил вашей светлости что велел секунд майору Сидору Белому расположа оных в окрестности Кизикермена доволствовать провиантом из тамошняго магазейна, но напоследок по случаю оказавшейся там в Кизикермене между рекрутами в одном лазарете опасной болезни о коей также имел честь доносить доколе взята будет должная от оной осторожность предписал ему Белому иметь в продовольствии их другия распоряжении сысканием в поупку самую дешевойшей ценою хлеба у тамошних обывателей, а вашу светлость осмеливаюся нижайше утруждать, что с теми раскаявшимися беглецами и впредь являющимися с ачаковской стороны запорожцами чинить о снабдении меня резолюцией

№ 130 Бригадир Иван Синельников
Марта 1 дня
1784й год:
Крюков

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 4.

№ 3

1784 р., травня 18. – Копія відкритого листа російського генерального консула у Яссах І. Сєвєріна до запорожців, які перебувають на території князівства Молдавії, із закликом до повернення у російське підданство

Копія.

Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской и прочая, и прочая, и прочая. Надворный Советник и Генеральный Консул в Молдавии, Валахии и Бессарабии.

Даю знать чрез сие всем перебежавшим и ныне в областях Порты Оттоманской находящимся Запорожским Казакам, что ежели те кои похотят воспользоваться прощением, жалуемым им из единого безпримернаго великодушия и человеколюбия Ея Императорскаго Величества, то они могут возвратится в Ея Империю, а имянно в Херсон, или в какой другой город куда сами пожелают, без всякаго опасения, что наказаны будут за прошедшия их вины, о чем с моей стороны и писано к Херсонскому Господину Главному Генералу и Командиру, в уверение чего и сей от меня дан им открытой лист с подписанием моей руки и приложением канцелярской печати.

Яссы

[Підпис]

Иван Северин.

Мая 18го дня 1784.

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 9.

№ 4

1784 р., травня 21. – Донесення російського генерального консула у Яссах І. Сєвєріна кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про бажання запорожців, які перебувають на території князівства Молдавії, повернутися у російське підданство

Светлейший Князь,
Милостивый Государь!

Кочующие ныне вдоль по реке Дуная перебежавшие из нашей границы Запорожские Козаки, подослали ко мне депутатов с прошением о доставлении им способа к возвращению в прежнее жилище, и могу ли их удостоверить, что будут приняты и прощены в прежних их худых поступках, почему и дал я им от себя открытой лист, с коего при сем для сведения Вашей светлости прилагаю копию, и прошу всенижайше по тому снабдить повелениями главно командующаго господина генерала в Херсоне.

Имею честь быть с должнейшим высокопочитанием и непременною преданностию

Яссы 21го Мая 1784.

Милостивый Государь,
Вашей Светлости
Всенижайший Слуга Иван Северин.

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 8.

№ 5

1786 р., лютого 4. – Рапорт командуючого російськими військами у Херсоні генерал-майора Я. Рєпніна кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про втечу на турецький бік колишніх запорожців

28 февр. 1786.

Репорт.

По взнесенной ко мне от живущаго в Херсоне отъставнаго капитана Спаского жалобе, о ушедших из слободы его на турецкую сторону пяти человек поселян, со уносом многих его вещей, писал я о возврате их к очаковскому паше, которой на требование мое отвечает, что прежде получения моего письма, переехало на их сторону шесть человек козаков, но они по полученному им от Порты ферману, повелевающему всех переходящих из нашей стороны людей, отправлять к Дунаю, туда отосланны; о чем я вашей светлости за долг почел донести.

№ 19 Генерал маиор Яков Репнин

Февраля 4го дня 1786 году

[...] : 2 : Херсон

РГАДА. Ф. 15. Оп. 1. Д. 185. Л. 25.

№ 6

1786 р., лютого 22. – Рапорт генерал-майора Я. Рєпніна кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про напади турецьких запорожців на російську територію

1 марта 1786.

Репорт.

Исполняя данное мне от вашей светлости повеление, имею честь донести, что по границе и во всех местах, где войски порученной мне команды пребывание свое имеют, от опасной болезни благополучно продолжается, в Очакове и в других соседственных местах, также о заразе ничего не слышно.

При вторичном ныне покрытии здесь рек льдом, находящиеся на турецкой стороне бывшие запорожцы, собравшись несколько, намеренны были учинить грабительство в нашей стороне, и уже в дистанции господина генерал порутчика и кавалера Текелли покусились было напасть на слободу называемую Матвеевку онаж и Червоная, но по причине стоящих тамо от Донского полку кардонов, в предприятии своем никакого упеху не получили, да и в других местах чрез соблюдение по границе крепчайшей стражи и предосторожности, всякое намерение их останется тщетно. Я получил ныне от пребывающего в Константинополе российского Императарского министра ферман, о пополнении наших претензий, и преправдая оной к Очаковскому паше, писал и о сем, дабы он наших дезертиров возвратил, а запорожцов удалил далее, и тем бы сохранил спокойствие обоих границ; и как по здешнему посту часто бывают с турками переписки, причем случается иногда ссылка на последний трактат, и последовавшие потом конвенции, как и ныне в присланном от Цареградского посланника из фермана переводе значить, Аиналыкавакская конвенция о запорожцах, но я не имею ни трактата ни конвенци, // и не поуча от обоих здешних губернаторов по требованию моему оных, иногда не знаю что туркам отвечать, и на чем основатся, то не угодноли будет вашей светлости приказать в наставление прислать в копиях заключенной с турками трактат, и какие были после оного в дополнение конвенции.

№ 30 Генерал Маиор Яков Рєпнинской
февраля 22 дня
1786 году
[бла.] : г : Херсон

РГАДА. Ф. 15. Оп. 1. Д. 185. Лл. 29-29 об.

№ 7

1786 р., лютий. – Переклад листа очаківського паші Гасана Черкеса догенерал-майора Я. Рєпніна, з повідомленням про вжиття заходів до розшуку колишніх запорожців, що гайдамачили на російській території

Милостивый государь и соседственный приятель
Господин генерал командующий в Херсоне

Присланный от вашего превосходительства чрез господина маиора ферман, два визирские письма, и письмо вашего превосходительства, я получил.

В султанском указе предписано мне, чтоб находящихся на нашей стороне казаков отправить всех за Дунай, которые еще до получения оных туда отправлены, приказано также удовлетворить купца Фабера, но разбойники хотя и были под караулом, однакож бежали, и слышно что они находятся в Бендерах, куда послал я кизкутерана Мустафу их сыскать, и уже слышал что один из них поиман, и если с помощью Божию всех их переловят, и ко мне доставят, то я сделаю ему всякое удовольствие, по прозбе херсонского купца Карасева, вексель отправлен был в Царь Град, но как в то время казначей принимающий жалованье не был в Константинополе, то и денги еще не взысканы, а теперь он поехал туда, и надеюсь что долг заплачен будет, и обо всем том какое впредь получу известие, без уведомления ваше превосходительство не оставлю, пребывая в протчем

Вашего превосходительства соседственного приятеля
Искренной друг Ачаковский губернатор
Гасан Черкес паша.

РГАДА. Ф. 15. Оп. 1. Д. 185. Л. 39.

№ 8

1786 р., березня 1. – Рапорт генерал-майора Я. Рєпніна кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про спільні дії російського та турецького прикордонного командування у справі викоренення гайдамацтва серед колишніх запорожців

28 март. 1786.

Репорт.

От 22го февраля, доносил я вашей светлости, что на турецкой стороне собирались бывшие запорожцы с тем, чтоб сделать на наши границы нападения, и учинить грабительства, и что писал я тогдаж о сем к ачаковскому паше, которой ныне дал мне знать что тот час посланы были везде турецкия партии, и из числа тех разбойников поимано четыре, а других не престанно везде преследуют, и стараются их искоренять, причем обнадеживает паша, что он всякое попечение приличает о соблюдении спокойствия между обоими границами, нарушающие ж оное, без пощады наказываются, от чего равно и от заразителной болезни, как по границе так и во всех местах, занимаемых войском ведения моего, благополучное пребывание без прерывно продолжается.

№ 41 Генерал маиор Яков Рєпнин

Марта .1. дня

1786 года

б : г : Херсон

РГАДА. Ф. 15. Оп. 1. Д. 185. Л. 27.

№ 9

1787 р., листопада 2. – Рапорт секунд-майора С. Білого кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про хід формування військових команд з колишніх запорожців

Светлейшому Князю

высокоповелителному Господину Генерал фелдмаршалу,
Сенатору, Екатеринославскому Таврическому и Харьковскому
Генерал Губернатору, и разных ордынов Кавалеру Князю
Григорию Александровичу Потемкину Таврическому.

Секунд майора Сидора Белого

Рапорт.

Приводя во исполнение данное мне от вашей светлости в избрании мною на службу людей повеление до сего числа собрано мною бывшой Сечи з запорожских козаков, кои ныне на лицо состоят на збороном месте у Херсона конных тридцать пехоти двесте пятьдесят три с коих при сем как именной список, так и ведомость какой имянно аммуниции на то число козаков потребно вашей ветлости подношу и нижайше прошу где той команде иметь зимние quarters неоставить меня в резолюцию повелением снабдить.

1787 года

Ноября .2. дня Маиор Сидор Белой

Херсон

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 10.

№ 10

1788 р., січня 14. – Рапорт капітана Г. Чернова кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про хід виконання дорученої йому комісії, з вивозу запорожців з-під турецької протекції

14 Генваря 1788.

Ваше Светлость.

От Вашей светлости мне препорученная Каммисия благодарение Богу успех имеет, сверх донесенного пред сим Вашей Светлости чрез жида Абраима сей час из запорожцов еще восемь явилос з турецкой стороны бывшие до разрыва мира за Дунаем пониже Гирла над морем в Бугази Катерлеза. Показание оных особливо троих недавно с тех мест прибывших весьма полезное болше тем, что устремилось в сердцах их немалое угризенение к оставлению их нонешнего нашему престолу противнаго служения а принятия прежняго на себя Российскому Престолу подданства. Компания сих запорожских козаков

составляющая в 500 человек ныне находится в Яссах, а другая часть около Очакова, их старшина полковник Люлка которой не из бывших запорожцов также примечается что с многими к нам // усердие имеет к извещению которых я туда послал с двумя копиями данного мне от вашей светлости повеления, да двух козаков адного из бывших при мне а другого из вновь вышедших по Молдавии и берега Днестра что и ожидаю вскорости из липованских в Молдавии селах до десяти козаков, да отлучившихся из компании их 20 человек в лугах около Ягорлука обретающихся всех верхами и всех з бронею. Выход сей на высокое Вашей Светлости рассмотрение представляю и всенижайше прошу что с являющимися делать, Не оставит меня своим наставлением чрез сего нарочного моего помощника регистратора Коровева, равно и о неимении в сем никакого препятствия от полских начальников кому следует своим повелением, и пожаловать // на нужные расходы прислать мне денег, сего ж числа я сам отправляюсь к Ягорлуку и Балте. Находящимся при мне всем козакам именной список при сем с покорностию моею имею честь поднести

Полское местечко Крутей
. . Генваря 1788 года.

Милостивый Государь
Вашей Светлости
Всенижайший Слуга
Герасим Чернов

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. II. Лл. 11-11 об., 13.

№ 11

1788 р., березня 7. – Рапорт капітана Г. Чернова кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про переходи запорожців з турецького на російський бік

16 марта 1788 О запорожцах

Высокопovelителному господину генерал фелдъмаршалу главно-командующему
Екатеринославскою армиєю;
Государственной военной коллегии президенту Екатеринославского Таврического и Харьковского
генерал губернатору и ковалеру князю Потемкину Таврическому

От капитана Чернова.

Рапорт.

Сего марта 5го числа имел честь получить от Вашей Светлости ордер, по № 969 о производстве полковника Ивана Сухину секунд майором и другому зделали Ваше светлосты награждение, Ваше Светлосты милосердый отец; и то изволите писать во ордере: когда нет надежды достать каренных запорожцев то и мне ничего здесь проживать: обиженным себя нахожу; А я от усердия доношу Вашей Светлости что есть надежда выттить с Тузлы запорожцем в Россию; Прошедшаго февраля .23го. точно могут все здешние поляки и протчие доказать что вышли запорожцы конные и ружейные двесте пятьдесят человек, до села турецкого Анании к Липецкому // где донские козаки разогнали турок откуда прислали от себя пять человек в Балту турецкую, А именно – Хвата Коренного Дятьковского^{1*} – которой спрашивал у жидов обо мне где я нахожусь но я в отдаленности по повелению вашей Светлости находился, а точно намеривались совсем было выттить, но не осмелились, об которых и его высокопревосходителству господину генерал анъшефу Михайле Федотовичу Каменскому от меня репортовано; а слышно возвратились якобы к Орлу :но я соро услышел о тех запорожцев чрез ротмистра заводовского, находящагося в придворной службе князя Александр Любомирского в полском местечке Балте: нарочно вторително от себя верхи к ним отправил козака Федора Головка, с писменными видами для увещевания, котораго еженно надеюсь, и буде явится то непримину Вашей Светлости онаго Головка доставить, в доказателство. Уверяю что точно намеревают все запорожцы выходить; А что сего марта 5го числа получено от Вашей Светлости чрез господина секунд майора Ивана Сухину открытое для оных запорожцев монаршее помилование, то сего марта 4го числа отправили мы нарочно надежных двух козаков которые были ныне у Вашей Светлости, А именно, Ивана Базарного; и Василя Чернегу; которых отправил верхи, с последним же денги дал им 10 червонцев то на возврат оных нарочно прислать [...], или с выходцами и сам буду; Вашей Светлости всенижайше прошу дайте мне наставление // о выходцах из за днестра разного рода людей, ибо по сие число уже набралос при мне до 70 человек хороших людей непротив прежних, приниматли оных, или непринимать, ибо

1 * Тобто, отамана Дядьківського куреня Хвата.

таковые слыша обо мне ежедневно приходят, с турецкой стороны коих было хотел отправлять, но в разсуждении неимея в наличности денег, чем проводить, то и приостановился до возврата козака Дрозда и другого Ивана Коструба от Вашей Светлости. О деньгах доношу, присланные чрез порутчика Короева, и во ордере написано три ста червонцев а мною получено толко двести дватцат семь а как здесь расход денгами, без чего обойтись нельзя, на сопоги, харчы и протчие надобности уже в наличности не имеется, помилуйте милосердый отец; чрез сего посланного от меня дунайского запорожца отестованого Вашей Светлости рукою Трофима Дрозда и при нем вышедшаго от очаковских запорожцев Ивана Коструба, что за благо разсудите Ваша светлость, прислать денег, сего числа дал мне знать з Балты жид Абрум находящейся всегда от господина генерал маиора и кавалера Максимовича, что точно з Тузлы пришли до пятидесят конных запорожцев в турецкое село Лепецкое и прислали в Балту нарочно, обо мне и маиора Ивана Сухину проверить, то я сей час отправил маиора Сухину и есаула Макарева в Балту, я же дожидаясь в полском селе Перейме, //

А в моей комиссии неусыпное имею старание, и надеюсь вызвать в Россию запорожцев о чем прилагаю при сем Вашей светлости как о вышедших из за Днестра так и в посылки до Очакова запорожцам именные списки.

7го Марта 1788 года Капитан Герасим Чернов.
Перейма

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. II. Лл. 4-4 об., 8-8 об.

№ 12

1788 р., березня 7. – Копія відкритого листа капітана Г. Чернова та секунд-майора І. Сухіни до турецьких запорожців із закликом переходити на російський бік

Копия

По Христу брат наш
Яким Гардовой, а отечества N.

Господин Кошевой находящей под турками в урочищах Тузлах или по вершине Тилигуля з войском Запорозким Куренними атаманами и Запорозкими Козаками.

Любезние братия дунайские.

Вторително имел честь вам моему прежнему приятелю отдать мое почтение тоже и всему обществу старшинам и козакам даруй Всевышний Бог вам в сердце ваше всех благ, а при сем имею донести вам и всему обществу как прежде вам от мне нарочно послано писменное открытое монаршое милостивое помилование; в том [...] согрешили служа врагам имене Христова, очувствуйтесь вы ибо сего марта 5го числа получил я от Его светлости генерал фелдмаршала главно командующего Екатеринославскою армиею Государственной военной коллегии презедента Екатеринославскаго и Таврическаго и Харьковскаго генерал губернатора и кавалера Князя Потемкина Таврическаго // писменное открытое за печатью и рукою его Светлости монаршое вам прощение и помилование; буде доброволно виидите, а сего марта 7го числа к вам нарочно посылаю, а именно козака; недавно вышедшаго от вас с турецкой стороны; которой был ныне у Его Светлости фелдмаршала Потемкина; Ивана Базарного, и Василя Чернегу; за коих всепокорнейше просим по секрету уверив в получении вами от них писем не дать их в погубление, а вы по христианству можете защетить; в разсуждении же будет вашем когда вы усовеститесь, полезны себе откроете путь, как нине открыто монаршое прощение за прогreh; будет со всеми вышедшими козаками щаслив, и неоставится мне и прочим без награждения, а как скоро у вас будет по секрету согласие о выходе в Россию; То не остав прежней приятель чрез сих нарочних, о себи с оними нас обоих с маиором Сухиною где намериватемитесь по сухой границе в Россию выходить; То с моими посланными козаками от себя прислать одного или двух козаков с писменным выдом, дабы мы звестни были прибути и к границе для защиты выходящих в Россию; в прочем остаемось вам и обществу доброжелателние и покорние слуги

7го марта
1788 года.

На подленном подписано тако:
Герасим Чернов капитан и полковник Сухина
а нынешней секунд маиор.

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. II. Лл. 5-5 об.

№ 13

1788 р., березня 29. – Рапорт військового атамана С. Білого кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з повідомленням про бажання колишніх запорожців, що мешкають у м.Перекопі, заступити на службу до Війська вірних запорозьких козаків

Светлейшему князю
высокоповелителному господину генерал фелдмаршалу
Главнокомандующему екатеринославскою армією,
Государственной Военной коллегии президенту
Екатеринославскому, Таврическому и Харьковскому
Генерал Губернатору и разних ординов кавалеру князь
Григорию Александровичу Потемкину Таврическому

Верного Запорожского войска атамана Белого

Рапорт.

Известился я от козака куреня Переясловского Ивана Завизиона прибывшого сего марта 29 с Перекопа что находящиеся тамо многочислено бившаго Запорожского войска козаки таковые которие и в прошедшую турецкую войну в Дунай служили, желают в Коше верних козаков службу Ея Императорского Величества продолжать; но находящесь тамо как городничий перекопский Левицкий так и другие разночинци делают препятствие невипуская до команды. Почему и докладываю Вашей Светлости покорнейше прошу неповеленоль будет и в Перекопскую сторону в разние места копию открытого листа послать, для приглашения к службе козаков. О сем и мне предписать;

№ 215й

1788 года Войсковой атаман Сидор Белой.

Марта .29.дня

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 32.

№ 14

1788 р., листопада 9. – Донесення військового атамана З. Чепіги кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з проханням про взяття під протекцію родин козаків Вірного Запорозького Війська, що мешкали у володіннях князів Любомирських та постраждали внаслідок переслідування польської адміністрації та турецьких військ

Его светлости
высокоповелителному Господину Генерал Фелдмаршалу
многих ординов Кавалеру Князь
Григорию Александровичу Потемкину Таврическому

Коша верных козаков войскового атамана
Чепеги всенижайшее прошение

Самовластво и корыстолюбие отъчин их сиятелств Князей полских родных братьев Александра и Иосифа Любомирских, управителя шляхтича Календы находящегося в местечку Балте, понудило меня Вашей Светлости внушить, что бывшие в старой Запорожской службе козаки волохи коих имени и прозвания мне в Коше известны по раскасированию Сечи по деревнях их владений подружились в селах Асмеровском, и Гвоздовки числом двадцать пять человек, с коих ныне составляется семейства мужеска и женска полу сто шесть душ и по внушиму им войска верных козаков собранию поступили по прежнему в службу ко мне команду, где несут обычные тягости, по возможности и случаю, но как выше-сказанной в Балте шляхтич Коленда повлекши на оных приличие слова *Гайдамак* и неповинно ограбил в денгах скоте и имении до несколких тысяч рублей, а сверх таковых волох других некоторая часть находится перебежавших с турецких очаковских селений тудаж на временное сохранение своей з женами и детми жизни, а поступивших по воле в сию верных козаков службу, родственников и приятелей

он Коленда причитая зменщиками турецькому государству некоторых во время нападения турецького на местечко Балту на жертву варварам выдал з семейством в полон; а хлеб и имение таковых забрал к себе якобы за денежной у турков платеж;

Ваша светлость неоставте уважить и дать полезную обыдимым на сие мне резолюцию, которой всепокорнейше ожидаю.

Ноября 9 дня
1788 году Войсковой Атаман Захарий Чепега.
№ 1089

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Л. 41.

№ 15

1790 р., липня 9. – Рапорт військового атамана З. Чепіги кн. Г. Потьомкіну-Таврійському з проханням сприяти переведенню колишніх запорожців з Катеринославського до Чорноморського козацького війська

Светлейшему Князю и великому Гетману.

Рапорт.

Бывшаго войска Запорожского козаки жителствующие Екатеринославского наместничества по разным городам и посадам поступившие при сочинении прошлого 1782го года ревизии в мещанство, а ныне господином бригадиром и кавалером Платовым записанные с протчими мещанами в новодонци без особенного на то желания, являясь у меня просят как они непривычные к донской службе // о причислении их к природной таковой же в Черноморское войско моего рассмотрения. О чем Вашей Светлости поднося покорнейше прошу что с оными делать снабдить меня резолюцією.

Атаман кошовый армии бригадир и ковалер Захарий Чепега.

1790 года

июля 9 дня № 1213

Бык

РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. I. Лл. 57-57 об.

Джерела та література

1. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис / А.Д. Бачинський. – Одеса : МП «Гермес», 1994. – 124 с.
2. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770 – 1820 гг.) / И. Сапожников, Г. Сапожникова. – Одесса, 1998. – 271 с.
3. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О. А. Бачинська // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.] – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – Т. 2. – 2007. – С. 303-362.
4. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII століття / Р. Шиян. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – 98 с.
5. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. (джерелознавчий аналіз) / В. Мільчев. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 369 с.
6. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел) / В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2009. – 108 с.
7. Мільчев В. Особливості адміністрування запорізького/чорноморського козацтва владними структурами Російської держави впродовж XVIII ст. / В. Мільчев // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С. 145-152.
8. Бойко П. «Именные списки старшины и казаков бывшего войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України / П. Бойко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Запорізька Січ і українське козацтво». – К. : Інститут історії НАН України, 2013. – С.74-79.
9. Елисеєва О.И. Потемкин / О.И. Елисеєва. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 665 [7] с.

10. Болотина Н.Ю. Деятельность Г.А. Потемкина (1739 – 1791 гг.) в области внутренней политики России / Н.Ю. Болотина. – М. : Изд-во РАГС, 2010. – 140 с.
11. Кондрико А.В. Система казачьего самоуправления в рамках российской государственности на примере Запорожской Сечи в сер. XVII – кон. XVIII вв.: Автореф. дис. ... к.и.н. / А.В. Кондрико. – М., 2015. – 23 с.
12. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. ч. I.
13. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 249. Оп. 1. Д. 28/29.
14. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 3.
15. Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / И.И. Дмитренко. – Т. 3. – СПб, 1896. – 799 с.
16. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 16.
17. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 11.
18. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 69.
19. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 67.
20. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788 – 1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VII. – СПб. : Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894. – 468 с.
21. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788 – 1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VIII. – СПб. : Военно-ученый комитет Главного штаба, 1895. – 358 с.
22. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 – 1791 гг. / А. Богумил. – Выпуск 1, 2. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1905. – 126 с.
23. Короленко П.П. Черноморское казачье войско (1775 – 1792 гг.) / П.П. Короленко. – Екатеринодар : Типо-литогр. А.П. Сташевского, 1892. – 64 с.
24. Авраменко А.М., Фролов Б.Є., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані / А.М. Авраменко, Б.Є. Фролов, В.К. Чумаченко // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 365-366.
25. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество / В.А. Голобуцкий. – К. : Изд.-во АН УССР, 1956. – 416 с.
26. РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 304. Ч. II.
27. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 15. Оп. 1. Д. 185.